

**Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук
Кафедра політології**

МИКОЛА ВЕГЕШ

СВІТ ІСТОРІЇ

**Ужгород
Видавництво УжНУ «Говерла»
2007**

ББК Ф011
УДК 32
В 50

Рецензенти:

Студеняк Ігор Петрович – проректор з наукової роботи Ужгородського національного університету, доктор фізико-математичних наук, професор.

Остапець Юрій Олександрович – в.о. декана факультету суспільних наук Ужгородського національного університету, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології.

Відповідальний за випуск:

Токар Маріан Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології

*Друкується за рішенням кафедри політології факультету
суспільних наук Ужгородського національного
університету*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Ужгородського національного університету 25 червня 2006 р.,
протокол №10*

В50 Вегеш М. СВІТ ІСТОРІЇ. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. – 452 с.

До книги ректора Ужгородського національного університету, завідувача кафедрою політології, доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша ввійшли науково-популярні статті на історичну тематику, які публікувалися в періодиці протягом 1990–2006 років. Хронологічні межі книги охоплюють період з часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави до Помаранчевої революції й обрання президентом Віктора Ющенка. Чільне місце на сторінках книги відведено історії Закарпаття (Лев Данилович і Закарпаття, погляди М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Пачовського стосовно історії та культури краю, сторінки історії ЗУНР і Карпатської України, діяльність ОУН-УПА в Закарпатті). Завершують видання вибрані рецензії.

Видання розраховане на широкий читацький загал.

ПУБЛІЦИСТИКА (1990 - 2006)

КИЇВСЬКА РУСЬ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Слов'яни – одна з основних гілок давньоєвропейського населення – на історичну арену виходять у I тис. н.е. Серед кількох версій, які існують в сучасній історичній науці з приводу походження і місця початкового проживання слов'ян, прийнятною вважається точка зору відомого українського археолога та історика Володимира Барана. Вчений вважає, що контури праслов'янського масиву з часів виділення його, принаймні з II тис. до н.е., з індоєвропейської спільноти і аж до раннього середньовіччя певною мірою змінились. Протягом II-I тис. до н.е. праслов'яни могли займати різні території, переміщуючись, водночас не займаючи весь регіон у цілому. Починаючи з раннього середньовіччя ареал слов'янського розселення інтенсивно збільшується, а цей етнос чільне місце серед інших утворень цього часу.

У V-VII ст. слов'янські племена Східної Європи являли собою велику етнічну спільність з більш-менш визначеною територією і внутрішньою соціально-економічною структурою. Літописець Нестор – автор «Повести временных лет», писав: «І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі й тиверці сиділи на другому Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть города їх і до сьогодні».

Дослідники вже давно прийшли до висновку, що практично кожному союзу племен відповідала своя археологічна культура. Полянський союз племен (або Русь VI-VII ст.), згідно розрахунків академіка Бориса Рибаківа, займав простір біля 200 тис. кв. км. Союзи східних слов'ян послужили основою перших держав у Східній Європі. Арабські мандрівники IX-X ст. згадують три такі протодержави, а саме Куявію, ймовірно – Київська земля, Славію – майбутня Новгородська земля і Артанію – Ростово-Суздальська земля. Об'єднуючись у великі союзи-княжіння, слов'яни створювали передумови для виникнення в IX ст. східнослов'янської держави – Київської Русі, якій, за висловлюванням академіка Петра Толочка, «належить особливе місце в історії Східної Європи».

Вирішальну роль у формуванні Давньоруської держави відіграло плем'я полян. Саме навколо цього найсильнішого племені почала формуватися могутня ранньофеодальна монархія в Європі – Київська Русь. Тогочасні арабські та візантійські автори, скандинавські саги давали описи Русі як могутньої держави. Аль-Масуді називав русів «великим народом», а Нікіта Хоніат повідомляв, що «християніший руський народ врятував Візантію від навали половців». Тогочасний грецький історик, характеризуючи слов'ян, пише, що їм невідомі ні лукавство, ні злість, вони зберігали давню простоту звичаїв, не знану грекам. З полоненими поводитись дружно, завжди визначаючи термін неволі, дозволяли викупитися й повернутися додому. Коли ж коштів бракувало, пропонували полоненим жити на волі в рівних правах із собою. Отже, для пращурів українського народу були характерні такі риси, як доброта, ввічливість, повага до чужинців.

Видатний український антрополог Федір Вовк у монографії «Студії з української етнографії та антропології» відзначав: «...Первісна маса східних, чи руських, слов'ян в дуже далекі часи... диференціювалася на три групи: північну, середню та південну. Наслідком татарського нападу північна група з частиною середньої витворила з себе великоруське плем'я, що проковтнуло масу фінських елементів, а з решти середньої групи та з прилучених до неї сусідніх південно-руських, литовських, польських та західно-фінських елементів утворилося плем'я білоруське; нарешті, південно-руська група... витворила групу малоруську, що з утворенням

самостійної культури перетворилась в українську». Ф.Вовк переконливо довів, що «український народ на всій території, що він її заселяє, одзначався цілим шерегом спільних для нього, у цілому його складі, етнографічних особливостей, які не залишають сумніву в тому, що він являє собою одну етнографічну цілість, цілком виразно відокремлену з-поміж інших слов'янських народів».

Безперечно, що Ф.Вовк мав на увазі більш пізніші часи – феодальну роздробленість і формування власне української нації. Однак, вже в VI-VII ст. слов'яни, що проживали на різних територіях, відзначалися своїм, притаманним тільки їм, менталітетом. Іноземці замічали, що якщо північні слов'яни були тихими й миролюбними, то південні не раз доводили, що їхньою природною якістю є хоробрість. Не випадково, що аварський хан завжди ставив попереду свого численного війська саме їх. Історичні джерела свідчать, що давні слов'яни віддавна мали широкі контакти із сусідніми і більш віддаленими народами. З побіжної згадки в «Повести временных лет» можна зробити висновок, що напівлегендарний засновник Києва князь Кий ходив мирним походом на Візантію. Сучасний політолог Іван Овсій допускає, що «цей похід швидше був схожий на дипломатичний візит, бо Кия і його почет візантійські імператори приймали з великою пошаною».

Що ж нам відомо про перші зовнішньополітичні кроки східних слов'ян? Хто оточував східнослов'янський світ? Якими були стосунки слов'ян з порубіжними і далекими країнами? На ці та деякі інші питання ми і спробуємо дати відповідь, використовуючи здобутки історичної науки.

У 1988 р. історик Ярослав Боровський, опрацювавши візантійські, старослов'янські і старогрузинські джерела, прийшов до висновку, що вже в VII ст. русичі здійснили похід на Царгород. 29 червня 626 р. до стін Константинополя підступив з військом аварський каган. Це був тільки перший загін, який складався з 30 тис. воїнів. Тривалий час авари не починали проти греків ніяких військових дій, хоча досить велика союзницька армія персів знаходилася в Халкедоні. Очевидно, каган чекав ще якісь союзні війська, чим в основному і можна пояснити затягування аварами штурму Константинополя, розпочатого 29 червня. Як з'ясувалося, каган очікував військо русів, які наступного дня підійшли на лодіях-однодеревках. Прибулі слов'яни воювали і під стінами Константинополя і на морі. З серпня вони рушили до азійського берега, щоб привести на допомогу персів, але наступного дня зранку були потоплені греками. Тих, що залишилися живими слов'янських моряків перебили і вирізали вірмени та авари за наказом кагана. Після цих подій каган змушений був відійти з-під стін Константинополя. Можливо, що слов'яни з якихось причин, нам не відомих, залишили табір і цим самим змусили кагана теж відійти. У стародавніх хроніках зафіксований ще один цікавий момент: після бою слов'яни спалювали вбитих воїнів, порубавши над ними безліч полонених і жінок. Їх вони принесли в жертву своїм язичеським богам. Як би там не було, але з вищеназваного документа видно, що вже в VII ст. руські воїни брали участь у поході на Константинополь. Ймовірно, що вже тоді вони становили певну силу, бо аварський каган з ними рахувався.

Хто ж оточував слов'ян в VI-VII ст., з ким їм доводилося мати стосунки? На сході, у басейні нижньої Волги й Дону в VI-VII століттях виникла держава тюркського народу – хазарів. Відома російська дослідниця Світлана Плетньова відзначала, що «Хазарія зіграла велику роль в історії східноєвропейських країн – вона була щитом, який захистив їх від арабів, щитом, що витримав атаки непереможних арабських армій, очолюваних полководцями, перед іменами яких тремтіли інші народи. Значна роль каганату і для Візантії. Війни з хазарами постійно відтягували великі сили арабів від кордонів імперії. Всі роки, поки тривала війна Хазарії і халіфату, Візантія мала деяку військову перевагу над арабами». Безперечно, Русь повинна була рахуватися з

Хазарським каганатом. Однак, на час становлення Давньоруської держави, каганат значно ослаб. Хазари першої половини X ст. неминуче йшли до занепаду і втрачали свою політичну вагу. Це добре видно з матеріалів Костянтина Багрянородного, для якого Хазарія – другорядна політична сила, що поступається печенігам, Русі та уграм.

Східні слов'яни вже мали певний міжнародний і військовий досвід. Про похід 626 р. на Константинополь вже говорилося. Завдяки джерелам, введеним до наукового обігу відомим російським істориком Андрієм Сахаровим, відомо, що починаючи з 527 р. слов'яни регулярно здійснювали набіги на володіння імперії, переходили Дунай, спустошували Ілліріку, захоплювали жителів у полон тощо. Під час слов'яно-візантійської війни 550-551 рр. слов'яни підступили до Константинополя. Наприкінці VI ст. вони здійснили кілька спроб оволодіти столицею Візантії. Імператор намагався шляхом різного роду дарів, поступок, відкупів послабити тиск слов'янського світу.

На північному заході сусідами східнослов'янських племен були ятвяги, які згодом стали жертвою експансії слов'янської держави. На заході сусідами були польські племена, а за Карпатами угри. Отже, слов'янські землі за своїм геополітичним становищем перетворилися на місце перехрещення політичних і культурних впливів між Сходом і Заходом. Необхідно погодитись з Володимиром Дергачовим, що «протягом століть світові імперії Заходу, Сходу, Півдня і Півночі формували на етноприродних кордонах Євразійського степу і Чорномор'я геополітичні форпости ворожнечі і миру, які забезпечували як військовий паритет, так і компліментарні відносини між народами, включаючи вільну торгівлю».

Зовнішньополітична діяльність перших руських князів буде неповною без з'ясування ролі варязького фактору в житті Київської Русі. Загальновідомо, що так звана норманська теорія походження Русі була офіційно оформлена Міллером, Шлецером і Байером у XVIII ст. Відомі німецькі історики намагалися довести, що давні слов'яни виявилися неспроможними керувати власною державою, запросивши для виконання цієї державницької місії вікінгів – вихідців із Скандинавії. Норманська теорія викликала велике обурення освічених людей того часу, зокрема видатного російського вченого Михайла Ломоносова. Відомо, що на антинорманських позиціях стояли Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Грушевський. Відкидаючи як антинауковий висновок, що Київська Русь була створена варягами, разом з тим, необхідно визнати, що варязький фактор мав місце в історії Давньоруської держави.

Відомий польський історик Хенрік Ловм'янський у монографії «Русь і нормани» (М., 1985) констатував, що роль норманів на Русі в перший період їх експансії, який тривав приблизно до третьої чверті X ст., була не тою, що в наступний період. Спочатку вони виступали, перш за все, в ролі купців, завдяки притаманній їм умілості в торговельних справах, знанню чужих країн, що полегшувало їм виконання дипломатичних функцій. Їх знання і досвід у військовій справі, а особливо в навігації і походах водними шляхами, використовувала Руська держава. На правління навіть була запрошена скандинавська династія, яка ослов'янилась, ймовірно, уже в другій половині IX ст. Відзначимо, що Давньоруська держава на той час вже сформувалася, що було наслідком внутрішнього суспільного, економічного і культурного розвитку.

Другий період норманської експансії починається з останньої чверті X ст. і характеризується зміною ролі норманів у політичному житті Русі. Їх місце в торгівлі зменшується, зате руські князі, особливо новгородські, охоче використовують у своїх цілях варязькі загони. Тоді-то, ймовірно, вираз «варяг», який спочатку означав купця норманського походження, одержав інший зміст – найманого воїна. Руські князі неодноразово використовували варягів також і в адміністративних цілях. Варяги зарекомендували себе непоганими дипломатами, про що свідчать підписані руськими

князями міжнародні договори з Візантією. Серед тих, хто підписував договори, є чимало і варязьких імен. Однак до цього часу Давньоруська держава вже давно виникла і тільки стабілізувалася її територія та удосконалювались інститути влади. З такими твердженнями Х.Ловм'янського необхідно погодитись.

У середині IX ст. Київська Русь досягла свого розквіту за князя Аскольда – одного з найвизначніших діячів раннього європейського середньовіччя, який проводив активну зовнішню політику. Головний напрямок його політичних інтересів був спрямований на південь і південний схід. У 852-853 роках руське військо взяло участь у відсічі арабського наступу в Закавказзі. 864 р. київська дружина Аскольда навіть дійшла до міста Абесгун – Іранської провінції на південному березі Каспійського моря, а руські купці були зафіксовані в столиці Арабського халіфату – Багдаді. Що стосується Хазарії, то з нею Аскольд підтримував мирні стосунки. Не становлячи серйозної загрози для молодій Київській державі, каганат, однак, був ще досить міцним заслоном проти кочових племен Сходу. Лояльними, навіть союзницькими, були відносини Русі з уграми. На думку визначного українського історика Михайла Брайчевського, володар угрів Олмош був спільником і, можливо, особистим другом Аскольда. Інтереси забезпечення східного тилу спонукали київського князя утримуватись від будь-яких конфліктів з Хазарією. Напевно тому Аскольд не ставив перед собою мету про прилучення до Русі в'ятичів, радимичів та сіверян.

Не викликає жодних сумнівів, що головною і найвизначнішою зовнішньополітичною акцією Аскольда були походи проти Візантії та договори, укладені з нею. Мова йде про його знамениті походи і заключені договори 860, 863, 866 і 874 рр. Однак, з приводу кількості походів думки істориків розходяться. Одні вважають, що мав місце єдиний похід, який завершився підписанням вигідного для русичів миру. Академік Борис Рибаків на підставі уважного вивчення й порівняння джерел дійшов обґрунтованого висновку про багатократність Аскольдових акцій проти Візантії.

Значення Аскольдових походів важко переоцінити. По-перше, вони показали, що Русь входить до числа наймогутніших держав середньовічної Європи і ствердили її міжнародний авторитет. По-друге, вони прискорили прийняття християнства на Русі. Маємо на увазі перший етап прийняття християнства, так зване «Аскольдове хрещення». Хрещення Аскольдової Русі відбулося незабаром після досягнення угоди з візантійською адміністрацією, напевно до повернення київського князя на Русь. Михайло Брайчевський розмірковував: «Напад на Константинополь стався 18 червня 860 р. Облога міста тривала лише кілька днів, щонайбільше тижнів, оскільки візантійці поспішили відкупитися від нападу контрибуцією та даниною. Обряд хрещення здійснено через кілька днів (за деякими даними – через дві доби) – в кінці червня, щонайменше – на початку липня». Аскольд загинув у 882 р. Його правління становить справді блискучу сторінку в історії ранньої Русі, коли молода держава вийшла на світову арену, здобувши загальне визнання і ствердивши себе як невід'ємну частку середньовічної Ейкумени. Титул кагана, прийнятий Аскольдом, дорівнював імператорському (царському) і був переконливим виявом політичної претензійності київського володаря.

У 882 р. на Русі відбувся звичайний державний переворот, в ході якого на князівському престолі опинився новгородський князь Олег. Він підступно скористався довірливістю київських князів Аскольда і Діра, замаскувавши своїх вогнів під купців, викликав їх на берег Дніпра і жорстоко вбив. Безперечно правий М.Брайчевський, який вважає, що захоплення Олегом влади у Києві становило собою цілком очевидну узурпацію, сперту на глибокі внутрішні процеси. Події 882 р. були не актом зовнішнього завоювання чи загарбання, а державним переворотом, здійсненим

консервативними колами тогочасного суспільства. Сам Олег виступив не більше як речником тих реакційних сил, що прагнули стати поперек прогресу і яким пощастило певною мірою досягти своєї мети. Доказом того, що релігійний фактор відіграв суттєву роль під час приходу до влади Олега, свідчить та язичеська реакція проти християнізації, яка посилилась в перші роки його правління. Однак, перейдемо до зовнішньополітичної діяльності Олега.

Князівський переворот, звичайно, різко змінив внутрішньополітичну ситуацію в країні, однак зовсім не вплинув на зміну зовнішньополітичного курсу Київської держави. Вона продовжувала залишатися грізною силою, з якою рахувалися всі великі держави, зокрема Візантія. Доказом цього є договори 907 і 911 років Олега з Візантією. Про похід київського князя в 907 р. на Візантію літописець писав: «Пішов Олег на Греків... на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі». «Коли руські лодії наблизились до столиці Візантійської імперії, – відзначав український дослідник Володимир Ричка, – греки замкнули великим ланцюгом затоку Золотий Ріг. У такий спосіб вони перегородили подальший шлях кораблям, змусивши їх пристати до берега на значній віддалі від Константинополя. Тоді Олег звелів своїм воїнам зробити колеса і поставити на них кораблі. Вітер надував вітрила, і кораблі русів рушили суходолом до міста. Це видовище так налякало греків, що вони поспішно запросили в Олега миру». Безперечно, що літописець дещо гіперболізує події, проте факт залишається фактом: Олег змусив візантійського імператора піти на перемир'я.

Згідно з заключеним договором, а точніше перемир'ям 907 р., Олег запросив у греків велику контрибуцію – по 12 гривень на кожного воїна. Крім того, Візантія зобов'язувалася виплачувати щорічну данину руським містам, зокрема Києву, Чернігову, Переяславлю, Полоцьку, Ростову, Любечу. Русько-візантійська угода 907 р. містила також статті, що регулювали торговельні зв'язки між обома країнами. Визначалась відповідна кількість руських купців, яких мали утримувати у Візантії і яким надавалось право безмитної торгівлі у Константинополі. Як завжди робив на той час переможець, Олег на знак перемоги повісив свого щита на ворота Царграда.

Російський історик А.Сахаров цілком вірно вважає, що у період з 907 до 911 рр. руська і візантійська дипломатичні місії активно працювали над новим договором, який був підписаний 2 вересня 911 р. Є всі підстави вважати цей договір першою в історії зовнішньополітичною угодою. В дипломатичних переговорах з руської сторони брало участь посольство в складі 15 чоловік, серед яких першими п'ятьма названі Карл, Фарлоф, Вельмуд, Рулав і Стемід. А.Сахаров припускає, що Карл, який стояв у списку першим, і був першим послом, який очолював від імені Русі переговори в Константинополі. Фактично, Карл є першим в історії Русі професійним дипломатом, якого зафіксував історичний документ.

В 911 р. греки і русичі обмінялися текстами автентичних грамот; греки віддали екземпляр, підписаний імператором, руським послам, а в обмін одержали руський текст. Наводимо зміст договору Русі з Візантією, який зберігся на сторінках «Літопису руського»:

«Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, (мужі) від народу руського – Карл, Ингельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав; Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лидул, Фост, Стемид, – послані від Олега, великого князя руського і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за (їхнім) велінням, і від усіх, що є під рукою його, (Олега) суцїх русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хочачи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді

прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Глави (угоди), які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки (наша) сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх (людей), що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

(Злочин) нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб (судді) мали віру до цих доказів; а коли вони йому, (доказові), будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб (доказові) не вірили; а коли поклянеться (позивач) по вірі своїй – буде (такою) кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, (і) якщо є він імушим, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить (їй) по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімушим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить (хто кого) мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр (літра – основна одиниця римської та візантійської монетної системи (327,45 грама) по закону руському; якщо ж той, хто так учинив, буде неімушим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе (потерпілому) навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту (суми) нехай поклянеться по своїй вірі, що (ніхто) інший ніяк (не може) допомогти йому; після цього за провину хай (більше) не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, (та) якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть (його) ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який (це) втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки (не) прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурєю, чи земною перепоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо (туди) з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми (греки), проведемо його в Руську землю; і хай продають (руси) товар того човна; і якщо може (хто) продати що з човна, (то) ми, (греки), виволочимо їм (товар). А коли ми, руси, приїдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до cesаря вашого, то ми, (греки), пропустимо з честю їх (і) проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться

кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято (буде з човна) що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари. Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту (їхню) країну і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу в свою країну, то (хай) візьмуть ті, які (раніш) його, (полоняника), купили, (заплачену) ціну його або (та) візьмуть за нього, що вважається на торзі на (той)день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде (русин у полон) тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і (хай) оддана буде (та) ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно (цесареві вашому) на війну іти і якщо виникне вам потреба (в людях), а ці, (руси), захотять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх (не) прийде і схочуть вони остатись (на службі) у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть (там).

Про полонених русами (тих), які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще і про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих (нехай) продають по двадцять злотих (золотий – золота римська, згодом візантійська монета, основна грошова одиниця (4,55 грама, 1/72 фунта), і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, (і) нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, – нехай позивають (через суд) і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий (житель) не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто (з них) помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх (тут) не матиме, хай верне (цесар) майно (його) найближчим родичам в Русь. Якщо ж (русин) учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його (хто-небудь) із русів, що (тут) торгують, (чи хто) з різних (людей), що прибувають (із Русі) в Греки і надовго (тут) залишаються.

Якщо злочинець (не) повернеться в Русь, – хай жаліються руси християнському цесареві і (нехай) схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке (саме).

На підтвердження ж і непорушність (миру, що має) бути межі вами, християнами, і (нами), руссю, цей мирний договір учинили ми, (руси), і ви, оба (цесарі), новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, (а цесар) присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив (свій договір) і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому (кому) із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий (день), а індікт (індикт – візантійське літочислення 15-річними періодами. Розпочинається 1 вересня. Визначається поділом дати від «сотворіння світу» на 15. Залишок, включаючи число 15, і буде індіктом) п'ятнадцятий, у рік (від) сотворіння світу 6420».

Оцінюючи договір 911 р., А.Сахаров відзначив: «Русько-візантійський договір 911 р. не являвся ні доповненням до угоди 907 р., ні формальним писаним актом в порівнянні з попередньою усною угодою, ні «новим» миром по відношенню до миру 907 р. Це був зовсім самостійний міжнародний рівноправний «мир-ряд», який не тільки включав основні положення «миру і любові», проголошені в 907 р., але і доповнив їх

конкретними статтями «ряду». Оформлення цієї угоди відбувалося по всім канонам тодішньої дипломатичної практики щодо заключення договору між двома рівноправними суверенними державами. Цей договір став ще одним кроком вперед у розвитку давньоруської дипломатії і явився сходинкою на шляху від усного клятвеного договору 860 р. і, можливо, договору-хрисовула 907 р. до розгорнутих дипломатичних документів, вершин ранньофеодальної дипломатичної документації». Цей документ свідчив, що руси перестали бути варварами, а стали людьми, які мали свої закони, що залишали особисту безпеку, власність, право спадковості тощо.

Після смерті Олега на великокнязівському столі у Києві утвердився князь Ігор, якого окремі історики не відносять до норманської династії Рюрика. Однак, іншої думки притримуються автори книги «Історія в життєписах» Микола Котляр і Валерій Смолій: «І все ж таки від спокусливої для декого думки, ніби Ігор був слов'янином, доведеться відмовитися: його ім'я є стовідсотково скандинавським, так само, як і ім'я його дружини Ольги. Отож, Ігор був-таки варягом». Як же розгорталася його зовнішньополітична діяльність? На жаль, «Повість временних лет» мовчить більш ніж про 33-річне князювання Ігоря. Відомо, що він продовжив справу своїх попередників Аскольда і Діра в боротьбі за підкорення уличів та древлян. Ігор уклав угоду з печенігами, й ті впродовж п'яти років не турбували Русь.

Стосовно Візантії Ігор намагався притримуватись політики нейтралітету. Однак, ситуація кардинально змінилася на початку 40-х років X ст. Ймовірно, Візантія почала порушувати умови русько-візантійського договору 911 р. і Ігор вирішив організувати похід на Царград. Важко погодитись з твердженням І.Овсія, що Ігор, здійснюючи похід на Візантію, «захотів повторити подвиг Олега». Це було б дуже спрощене тлумачення причини Ігоревого походу.

Однією з причин погіршення відносин між Руссю і Візантією були суперечності між обома сторонами в районі Північного Причорномор'я і Криму. Іншим чинником, ймовірно, стало припинення Візантією сплати щорічної данини Русі. А.Сахаров вважає, що це сталося ще в другій половині 30-х років X ст. Отже, Ігор не випадково пішов походом на Царград, а готувався до нього більше п'яти років. Не слід відкидати і той факт, що Русь намагалася активізуватися в Криму, що викликало незадоволення у Візантійській імперії.

Вітчизняні і зарубіжні писемні джерела сповіщають про те, що русичі прибули до грецьких берегів на десяти тисячах суден. Сталося це влітку 941 року, коли грецький флот був зайнятий у війні з арабами. Звістка про похід русів змусила Візантію суттєво зайнятися обороною власної столиці. Східна візантійська армія нараховувала 40 тисяч чоловік. Крім того, в район бойових дій були підтягнуті македонські й фракійські загони. Тим часом, спустошуючи міста і села, русичі просувалися до околиць Константинополя. Здавалося, що столиця ось-ось здасться на милість переможцю. Однак, цього не сталося. Своєчасно підійшло сорокатисячне грецьке підкріплення, якому вдалося відтіснити руські дружини до моря. На цьому трагедія не закінчилася. Літописець повідомляє, що греки стали пускати трубами вогонь на руські лодії. Чимало лиха Ігоревій флотилії заподіяв той вогонь. Охоплені страхом, русичі кидалися у морську безодню, яка стала останнім притулком для багатьох дружинників та їхніх суден. Не багатьом із них пощастило дістатися рідних берегів, бо греки переслідували рештки руської флотилії, намагаючись знищити її всю цим вогнем, який на Русі почали називати «грецьким».

Ігор не змирився з поразкою, а, навпаки, вирішив ще краще підготуватися до нового походу. Завдяки літописцю ми маємо можливість уявити собі справді велетенський розмах цієї військової кампанії: «Тим часом Ігор зібрав багатьох воїнів: варягів, русь, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців – і найняв печенігів і заложників у

них узяв – і пішов на греків у човнах і на конях, прагнучи помститися за себе. Почувши про це, корсуняни послали до Романа зі словами: «Ось ідуть руські, без ліку кораблів у них, вкрили море кораблі».

Похід Ігоря співпав з новим натиском угрів. Становище імперії також погіршувала двірцева смута. По-перше, це свідчить про те, що київський князь вдало вибрав час походу. По-друге, всі ці фактори змусили Візантію піти на укладення миру. Не чекаючи підходу руських військ до Константинополя, візантійський уряд через своїх дипломатів обіцяв на Дунаї виплатити Ігорю данину згідно з останньою угодою (911 р.) і направив посольство в Київ для початку роботи над новим русько-візантійським договором. Необхідно відзначити, що досвідчені візантійські керівники також направили своїх послів до печенігів, намагаючись цим самим їх підкупити і розвалити русько-печенізьку коаліцію. Однак, аналогічні кроки провів і Ігор. Ця дипломатична боротьба Русі з Візантією завершилася перемогою київського князя: печеніги, залишившись союзником Русі, напали на Болгарію – союзника Візантії. Отже, Візантійській імперії не вдалося розвалити ворожу їй коаліцію і довелося укласти договір на вигідних для Русі умовах. Хоча, цілий ряд статей, які були зафіксовані в договорі 911 р., були випущені.

Все-таки, на відміну від договору 911 р. умови цієї угоди були для Русі менш вигідними. Відтепер руські купці позбавлялись права безмитної торгівлі і зимівлі у Візантії. Ігор зобов'язувався не посягати на Кримські володіння Візантійської імперії. Ця угода передбачала також воєнний союз Русі і Візантії: у разі потреби імператор мав надавати Русі військову допомогу, а Ігор, у свою чергу, посилати своїх воїнів до Візантії. Чим же, все-таки, відрізнявся договір 944 р. від попередніх йому? На цю різницю вказав Михайло Брайчевський: «Договір 944 р., – писав він, – в своїй основній частині майже дослівно повторює її статті (за винятком деяких другорядних деталей). Головна відмінність стосується преамбули і заключної частини. Крім суто конкретних обставин, за яких відбулося підписання угоди, різниця стосується саме релігійного аспекту. Договір 874 р. представляв Русь як чисто християнську державу (що природно для Русі між 860 і 882 рр.). Угода 944 р. змальовує Русь як народ дуалістичний, двовірний, що також абсолютно точно відбиває тогочасну ситуацію».

Русько-візантійська угода була виписана на пергаменті у двох примірниках. Один з них, на якому стояли хрест і імена руських князів, було доставлено у Константинополь, а другий примірник, підписаний грецькими послами, зберігався у Києві. Ця угода була урочисто скріплена у китайській церкві святого Іллі та на пагорбі, де стояв ідол Перуна-громовержця. Даючи оцінку договору 944 р., А.Сахаров відзначав, що «вперше в історії Русь уклала розгорнутий міждержавний політичний рівноправний договір про мир, дружбу і військовий союз, який підкріплювався конкретними статтями в інших сферах взаємовідносин двох країн і вироблення якого з моменту початкових переговорів до їх завершального етапу – утвердження договору і обміну договірними грамотами – проходило на самому високому для того часу рівні відносин Візантійської імперії із зарубіжною державою».

Повернувшись із походу на греків, Ігор зайнявся внутрішньополітичними справами. Намагаючись поповнити казну після русько-візантійської війни, він особисто очолив похід на древлян у 945 р. Під час збору данини, яку древляни розцінили як надмірну, він був жорстоко ними вбитий. Враховуючи той факт, що син і спадкоємець убитого князя – Святослав – на той час був ще малою дитиною, влада у Києві перейшла до удови – Ольги. «То була жінка рішуча й діяльна, «чоловічої вдачі». З її ім'ям зв'язані декотрі важливі заходи, які мали істотний вплив на подальший розвиток Русі», – писав Михайло Брайчевський.

Залишаючи в стороні внутрішньополітичну діяльність княгині Ольги та її внесок у розвиток освіти і культури держави, зупинимось виключно на деяких аспектах її міжнародної політики. В «Повести временных лет» містить звістка про прийом візантійським імператором Ольги 9 вересня 955 р. Літописець писав, що на честь Ольги було влаштовано чудовий обід у величезній Юстиніановій храміні. Імператриця сиділа на троні, а княгиня, на знак особливої пошани до неї, стояла до того часу, доки їй не вказали на місце за столом з придворними дамами. Ольга гостювала в Царгороді довго, бо наступний обід відбувся аж 18 жовтня. Тоді княгиня сиділа за одним столом з імператрицею, її невісткою й синовими дітьми. Імператор обідав в іншій залі з рештою русів. Обід завершився новими грошовими дарами.

З якою метою Ольга відвідала Константинополь? Микола Котляр і Валерій Смолій відзначали: «До цього часу історики сперечаються про конкретну мету візиту Ольги до Константинополя. Тривалий час вважалося, що головною турботою київської княгині було прийняття християнства і прагнення запровадити нову віру в своїй державі». Цю версію спростував Михайло Брайчевський, який довів, що Ольга прийняла християнство ще до поїздки в Царград. «Виняток становить питання – де саме хрестилася Ольга (та Ігор)? Можливо, це відбулося в Києві... Можливо, подружжя хрестилося в Константинополі, здійснивши для цього спеціальну подорожж», – розмірковує М.Брайчевський.

Ймовірно, візит Ольги в грецьку столицю передбачав, насамперед, економічну мету – забезпечити руським торговим людям у Візантії привілеї, які були втрачені після договору Ігоря. Не треба забувати, що візантійський ринок тоді був, по суті, єдиним зовнішнім ринком збуту додаткового продукту, який князь і бояри на Русі одержували шляхом економічного і позаекономічного зиску феодално залежних селян, ремісників і промисловців. Не варго відкидати і думку, висловлену окремими істориками, начебто Ольга мала на меті широкомасштабні політичні плани: домогтися від імперії цісарського титулу. На глибоке переконання А.Сахарова, «об'єктом переговорів в Константинополі... були питання, пов'язані з реалізацією союзного договору 944 р.». Відзначимо, що на цій реалізації настоювала імперія, а руська сторона вміло використовувала інтереси Візантії, щоб добитися політичних вигод в різних сферах. І відмова Ольги надати імперії військову допомогу, ймовірно, була пов'язана з її невдалими переговорами з приводу династичного шлюбу. Однак, договір 944 р. продовжував діяти.

У 959 р. Ольга проявила ще одну зовнішньополітичну ініціативу, відправивши посольство до німецького імператора Оттона I. Про мету цієї місії писав Володимир Ричка: «Встановлення церковно-політичних стосунків з Германською імперією було, очевидно, наслідком погіршення взаємовідносин Київської держави з Візантійською імперією. Запрошуючи на Русь латинських місіонерів, Ольга продемонструвала перед візантійськими імператорами новий напрям зовнішньополітичної орієнтації свого уряду, можливість останнього задовольнити попит на християнське духовенство, що було потрібне для створення власної церковної організації на Заході». Однак, Русь не була готова до впровадження християнства, а тому місія Адальберта на Русі у 961-962 рр. закінчилася крахом.

Даючи оцінку зовнішньополітичній діяльності княгині Ольги, необхідно врахувати складність тогочасної міжнародної обстановки, яка змушувала київську княгиню лавірувати між двома потужними державними утвореннями – Візантією і Германським королівством. У цьому дипломатичному протиборстві Київська Русь вела політичну лінію, яка в тодішніх умовах найбільш повно виражала б інтереси ранньофеодальної держави, інтереси правлячої верхівки.

Державні справи залишалися прерогативою Ольги аж до її смерті у 969 р. Князівський престол перейшов до її сина Святослава, про якого Нестор писав: «Коли Святослав виріс і змужнів, став він збирати багато воїнів хоробрих. І легко ходив у походи, як пардус, і часто воював. У походах не возив із собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тоненько нарізавши конину, чи звірину, чи яловичину і засмаживши на вугіллі, так і споживав. Не мав він і намету, а спав, підстеливши пітник із сідлом у головах. Такими були й усі інші його воїни. І посилав до інших земель вісті: «Хочу на вас іти». Зовнішньополітичні інтереси Святослава влучно визначив відомий російський історик В.Мавродін: «Недовге, що тривало менше десяти років, князювання Святослава сповнене шумом битв. Руські дружини пройшли від Оки до Кавказу і від Волги до Андріанополя, вписавши славну сторінку у велику книгу історії руського народу».

У 964 р. Святослав пішов походом на в'ятичів, які перебували в залежності від Хазарського каганату. Однак, боячись за надійність своїх тилів, Святослав спочатку завдав нищівних ударів волзьким булгарам та мордві, після чого вщент розгромив головні сили хазарського кагана. Він навіть захопив їх столицю – місто Семендер на березі Каспійського моря. Воєнний похід Святослава протяжністю в шість тисяч кілометрів завершився на Таманському півострові, якого князь назвав Тмутаракань. І лише після того, коли перед руськими воїнами впало підвладне хазарам місто Саркел (Біла Вежа), Святослав у 966 р. підкорив в'ятичів, наклавши на них данину. Під ударами військ Святослава Хазарський каганат остаточно розпався. Хоча, відзначимо, що Святослав не ставив перед собою таку мету. На думку Анатолі Новосельцева, з якою необхідно погодитись, «спочатку головною ціллю Святослава було відібрання від хазар країни в'ятичів – єдиної слов'янської землі, яка ще платила данину каганату. Похід 964 р., ймовірно, був просто політичним зондажем...». Внаслідок походу Святослава під його впливом опинилися не тільки віддалені слов'янські землі, а також народи Північного Кавказу і Криму.

У 967 р. Святослав вирушив у похід на Балкани, в ході якого підкорив майже всю Східну Болгарію. Хоча похід не був завершений, бо надійшла звістка, що печеніги влітку 968 р. оточили з усіх боків Київ. Восени 969 р. Святослав знову з'явився на Дунаї і відкинув болгарські війська від Переясеня. Візантія тоді не наважилася прийти на допомогу своєму союзнику. Разом з тим, імператор Іоанн Цімісхій, який утвердився на престолі у грудні 969 р., готувався до війни з Святославом. Останній теж планував завдати нищівного удару по Візантії на Балканах. Навесні 970 р. Святослав заволодів Македонією і невпинно наближався до Константинополя. Однак у жорстоких сутичках, що зав'язалися на полях Фракії, переможця визначено не було. Влітку 970 р. Візантія уклала з Святославом перемир'я. Іоанн Цімісхій використав перемир'я для того, щоб придушити повстання Варди Фоки. Навесні 971 р. він несподівано для Святослава перейшов Балкани і захопив болгарську столицю – місто Преславу, яка знаходилася під контролем київського князя. Жорстокою була битва під Доростолом, однак вона не виявила переможця. У серпні 971 р. після недовгих переговорів між Святославом і Цімісхієм було укладено обопільно вигідну мирну угоду. Володимир Ричка, діючи оцінку угоди 971 р., констатував, що «вона своєрідно підсумувала зовнішньополітичну діяльність князя на Балканах. Святославу не вдалося реалізувати тут свої грандіозні плани, однак він зумів порятувати своє військо від поразки, а Русь – від ганьби».

Трагічно закінчилося войовниче життя київського князя. Підкуплені греками печеніги влаштували засідку у вузькій Дніпровій горловині. Вони змусили нечисленне руське військо зазимувати в пониззі Дніпра – в Білобережжі, а «коли настала весна, відправився Святослав до порогів. І напав на нього Куря, князь печенізький, і убили Святослава, і взяли голову його, і зробили чашу із черепа, обкувавши його, і пили з нього».

Зовнішньополітична діяльність Святослава неоднозначно оцінюється в історичній науці. Нерідко його численні походи засуджував і літописець, який докірливо писав: «Ти, Князю, шукаєш чужої землі і про неї піклуєш, а свою покинув». Варто погодитись з висловлюванням М.Котляра і В.Смоля, що «Святослав піклувався і про рідну землю – адже його воєнні походи оберігали її суверенітет і підносили міжнародний авторитет.

Святослав Ігоревич був, мабуть, останнім київським князем, для якого завойовницькі походи були головним джерелом збагачення. Прямою протилежністю йому був його син Володимир, прозваний «Красним Сонечком». З його іменем історики справедливо пов'язують розквіт міжнародних зв'язків Київської Русі. До речі, сам прихід Володимира до влади в Києві не обійшовся без впливу зовнішнього фактора – варягів, які допомогли князю придушити опір з боку заколотників. Можливо, саме тому варяги згодом вимагали від Володимира виплати їм данини з кожного жителя по дві гривні.

Заслуга Володимира полягає, перш за все, в тому, що він, продовжуючи активну зовнішню політику своїх попередників на київському престолі, завершив об'єднання східних слов'ян в єдиній державі. Він повернув загарбані Польшею міста Червень, Перемишль, Белз, приборкав в'ятичів, примусивши їх вчасно сплачувати данину. Навіть населення, яке проживало на території між Курляндією і Фінською затокою платило Києву данину. Саме Володимир першим із київських князів зрозумів значення династичних шлюбів у міжнародних відносинах. Тому серед перших його чотирьох дружин було дві іноземки.

У 983 р. Володимир здійснив похід проти ятвягів, що жили на північному заході країни, у 984 р. – проти радимичів. Варто погодитися з М.Брайчевським, що «ці успішні операції зміцнили позиції великого князя і підняли міжнародний авторитет Русі. Вони забезпечили Володимирі популярність, але не могли стабілізувати внутрішнього становища країни. Ставала очевидною необхідність кардинальних змін для вирішення насущних проблем, що постали перед державою. Головна заслуга Володимира і полягала в тому, що, усвідомивши цю необхідність, він рішуче взявся до перебудови суспільного життя, здійснивши цілий ряд важливих реформ». Особливо важливою була релігійна реформа, що полягала в остаточному утвердженні християнства в ролі офіційної, державної релігії на Русі.

Володимир розумів, що язичеська релігія є кроком назад, гальмом суспільно-політичного розвитку країни. Вона виступала проти закабалення і поневолення слов'янина ким би то не було, настоювала на його повній незалежності, щоб у потойбічному світі він зміг би вести життя вільної людини, а феодалам потрібний був закабалений, прикріплений до землі селянин. Звичайно, феодалів зовсім не задовольняло і те, що, згідно язичеських догматів, після смерті як виробника матеріальних цінностей, так і представника пануючого класу знищувалась велика кількість майна померлого. Причому знищенню підлягали не тільки матеріальні, але й людські ресурси. Не могло задовольнити клас феодалів і занадто високе становище язичеських жерців у суспільстві. Феодалному способу виробництва була потрібна така церковна організація, яка б не тільки не гальмувала, а, навпаки, сприяла розвитку нового, більш прогресивного ладу. Інститут язичеських жерців явно не відповідав цій вимозі.

На Русі нерідко виникали повстання, які своїм вістрям були спрямовані проти правлячої еліти. Вже при Володимирі такі повстання мали місце в 981, 982 і 984 роках. Контроль за діяльністю більшості жителів Русі, якого вимагав феодалський спосіб виробництва, належною мірою не забезпечувався державною машиною примусу. Такою силою могла стати нова релігія, завдяки якій провадилася б активна пропаганда

у захист правомірності існуючого на Русі режиму. Її священнослужителі були зобов'язані наглядати за безпосередніми виробниками, відволікати їх від класової боротьби, погрожувати їм небесними карами, змушувати їх виконувати будь-яку роботу, доручену феодалом. Язичеська релігія не могла вирішити жодного з цих завдань. Язичество перестало бути тією ідеологічною базою, яка об'єднувала все слов'янське населення в єдине ціле. У всіх народностей, які заселяли Русь, існували свої власні язичеські божества, яким вони поклонялись. Відмінність у віруваннях народів Русі не сприяла їх зближенню в культурному і мовному відношеннях.

Немаловажне значення відігравав і міжнародний фактор. Християнські володарі не бажали вступати в родинні союзи з князем-язичником, а з допомогою династичних шлюбів у середні віки і утверджувалися близькі відносини між окремими країнами. Ці шлюби сприяли заключенню мирних договорів і військових союзів, розвитку торговельних і культурних зв'язків. До того ж, язичеське населення Русі вороже відносилося до приїзду іноземців, що не сприяло подальшому соціально-економічному і політичному розвитку Київської Русі. Назріли умови для заміни язичества новою релігією.

Академік Петро Толочко пише, що «ситуація ускладнювалася ще й тим, що ініціативу обернення руського народу в іншу віру брали на себе сусідні країни. Одним хотілося поширити на Русі мусульманство, другим – іудейство, третім – християнство західного зразка або ж християнство візантійське. З цією метою до Києва одне за одним прибували посольства». Літописець пише, що Володимир довго роздумував над тим, який зробити вибір. Нам здається, що все було набагато простіше. Адже, альтернативою язичеству могло бути на Русі тільки християнство, яке вже мало тут понад столітню традицію. «Русь приймала християнство за візантійським зразком, – відзначав В.Ричка. – Визначальну роль у цьому відіграло питання про верховну владу. У Візантії, на відміну від західноєвропейської країн, церква та її служителі були під імператором і всіляко сприяли зміцненню центральної влади. Таке становище церкви у Візантійській імперії відповідало системі політичного устрою Київської Русі, що формувалася як відносно єдина ранньофеодальна монархія. Християнство спроможне було піднести значення великокнязівської влади, активно сприяти зміцненню політичних зв'язків з різними частинами держави». Отже, цей вибір підтримувала більшість політичної еліти тогочасного суспільства.

Прискоренню процесу прийняття християнства на Русі сприяла внутрішньополітична ситуація у Візантії, яка склалася в 80-х роках X ст. Знайти вихід з неї без втручання зовнішнього фактора візантійські імператори не могли. Допомогу могла надати могутня у військовому відношенні держава, якою і була Русь.

10 січня 976 р. помер візантійський імператор Іоан Цімісхій і на престолі залишилися два сини імператора Романа II – Василій II і Константин. Незважаючи на молодий вік (Василій мав 19-20 років, а Константин – 17) вони обидва вже могли починати самостійну політичну кар'єру. За візантійськими законами перевага віддавалася старшому за віком брату. Однак, швидко з'ясувалося, що з'явився ще один претендент. Ним став престарілий Варда Склір, який після смерті Цімісхія очолював збройні сили Візантійської імперії. Він в 976 р. чітко завив про свої претензії на престол. Опираючись на вірні йому війська, Варда Склір хоч і позбувся посади командуючого, підняв заколот і вторгся до Малої Азії з наміром захопити столицю. Його військо, одержуючи перемогу за перемогою, прямувало у напрямку до Константинополя.

Імператор Василій направив проти заколотника військо під командуванням племінника Цімісхія Варди Фоки. Міжособна війна між Вардою Фокою і Вардою Скліром дуже боляче відбилася і на так незavidному становищі країни. Ситуацію

ускладнював той факт, що вийшла з покори Болгарія, яка, фактично, проголосила незалежність. Влітку 987 р. сам імператор очолив похід проти Болгарії, але, зазнавши нищівної поразки під Софією, змушений був відступити. Варто погодитись з думкою М.Брайчевського, що «ця поразка поставила Візантію перед зовнішньополітичною катастрофою». Останнього удару по імперії завдав Варда Фока. У 987 р. замість того, щоб придушити повстання, очолюване Вардою Скліром, він перейшов на його бік, запропонувавши ведення спільних дій проти імператора. Як згодом з'ясувалося, це був тактичний хід Варди Фоки, який заарештував свого тимчасового союзника і ув'язнив в одній з малоазійських тюрем. Мало того, 15 серпня 987 р. Варда Фока таємно проголосив себе імператором, а наприкінці вересня відкрито виступив проти імператора. Не маючи жодних надій на власні сили (до того ж візантійська казна була порожня), імператор Василій I звернувся по допомогу до київського князя Володимира Святославовича.

Як же зреагував Володимир? М.Котляр і В.Смолій з цього приводу писали, що «Володимир охоче пообіцяв їм, але вимагав за це оддати за нього сестру імператора Анну. Його вимогу спочатку з обуренням було відкинуто: візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі – за членів сімейства німецьких імператорів. Але полум'я громадянської війни у Візантії розгоралось усе сильніше: війська повсталих феодалів наближались до Константинополя. Проти візантійського владарювання піднявся народ Болгарії, імператорські легіони тікали від погано озброєних, але безмежно хоробрих селян і ремісників. І гордовитим грекам довелося, вгамувавши свою гординю, прийняти головну умову Володимира – віддати йому в жони сестру імператора. Зі свого боку Василій II висунув вимогу, аби Володимир перейшов у християнство і хрестив свій народ. Це відповідало планам київського князя, і він відповів згодою». Того ж 987 р. русько-візантійський договір було підписано і шеститисячне руське військо вирушило у Візантію.

Виконуючи договір, Володимир того ж 987 р. хрестився в Києві, а його військо наступного 988 р. вщент розгромило війська заколотників у битві під Хрисополем. Отже, Володимир до кінця виконав всі умови русько-візантійського договору. Що стосується імператора Василя II, то він, переконавшись, що справа вирішена, «виявив чорну невдячність» і зрікся своєї обіцянки віддати Володимирі за дружину свою сестру Анну. Київський князь не міг змиритися з такою постановкою питання і влітку 989 р. очолив новий похід на Візантію, вирішивши захопити місто Корсунь. Чому саме його? Вся справа в тому, що Корсунь являвся хлібною житницею всієї імперії і його втрата була б для неї непоправною.

Однак, не тільки власна образа спонукала Володимира Святославовича до цього походу. На думку П.Толочка, «необхідність походу на Корсунь зумовлювалась не стільки міркуваннями власного престижу, скільки інтересами усїєї країни. Русь перед прийняттям християнства (адже в 987 р. хрестився тільки князь та його близьке оточення) мусила продемонструвати власну силу, щоб не лишилось у Візантії сподівань щодо такої бажаної їм зверхності над нею. Досягненню цієї мети відповідав і шлюб з принцесою Анною. У тих умовах він перетворився на важливий політичний акт, який фактично зрівнював київського князя і візантійських імператорів, Русь і Візантію».

Корсунь був однією з найкраще укріплених фортець у Візантійській імперії, а тому перші спроби взяти його штурмом не увінчалися успіхом. Така ж доля спіткала і план Володимира вдертися до міста при допомозі зведеного насипу. На черговій раді з воєводами Володимир дійшов думки відняти у корсунців воду. По обіді вони відчинили ворота і урочисто, якби нічого і не було, зустріли київського князя. «Урочистість зустрічі, – писав П.Толочко, – певно, була розрахована на те, щоб запобігти грабункам і

насилъству, до яких завжди і скрізь вдавались переможці. Але руські воїни ще до вступу в місто одержали наказ не чіпати майна корсунців. Не для цього вони оволоділи візантійською твердиною на півночі Руського моря. Тут Володимир мав твердий намір чекати принцесу Анну, а відтак не хотів загострювати відносин із візантійцями... Нарешті настав довгожданий день. До Корсуня прибула імператорська флотилія... Хрещення Володимира і вінчання з Анною перетворилося на подію важливого міжнародного значення. Йшлося, по суті, про укладення між Руссю і Візантією угоди миру й любові. Фактично визнавалася й рівність руського князя з візантійським імператором. Засвідчувало це й нове ім'я, яке отримав Володимир. Відтепер його звати, як і імператора – Василієм...».

Нове трактування історичних джерел та введення до наукового обігу нових документів, дозволили російському історичному Олегу Рапову висунути версію, яка, на наш погляд, найбільше відповідає дійсності, що тільки весною 990 р. руське військо на чолі з Володимиром повернулося до Києва і невдовзі київський князь почав запроваджувати християнство.

Не вдаючись до деталей, відзначимо, що процес прийняття християнства на Русі поширювався дуже повільно, наштовхуючись на упертий спротив народу, що продовжував вшановувати прабатьківських богів. Переважна більшість жителів Київської Русі ще багато десятиліть продовжувала поклонятися язичеським кумирам. Визначний російський історик Борис Рибаків на сторінках своєї фундаментальної монографії «Язычество древней Руси» (М., 1987) з цього приводу слушно зауважив: «В результаті цілого ряду складних явищ на Русі до початку XIII ст. створилось і в селі, і в місті своєрідне двовір'я, при якому село просто продовжуючи своє прадідівське релігійне життя, рахувалося хрещеним, а місто і князівсько-боярські кола, прийнявши багато чого із церковної сфери, не забували свого язичества». Незважаючи на всі спроби воскресити язичество як внутрішньоцільсну релігію, воно виявилось нездатним відкрито протистояти християнству. Разом з тим і насильне впровадження в свідомість широких народних мас християнства не могло витіснити старих язичеських вірувань і уявлень.

З прийняттям християнства авторитет Давньоруської держави на міжнародній арені зміцнився. Про історичне значення введення християнства на Русі академік Борис Греков влучно сказав: «Християнство як релігія, загальноприйняте в Європі, ще більше зблизило Давньоруську державу з рештою Європи... Після хрещення Русі договори з Візантією стали вже непотрібними, тому що між обома державами встановилися більш тісні відносини. Цей зв'язок між двома країнами значно зміцнів через церковний апарат, організований греками на Русі».

Сформована наприкінці X ст. з ініціативи київського князя і за згодою з Константинополем, київська митрополія являла собою одну із 60 митрополій константинопольського патріарха. На чолі її стояв патріарх Константинополя зі своєю радою і штатом. Разом з тим незаперечним авторитетом в константинопольській церкві володів і імператор, який мав сакральні функції і був номінальним головою християнського світу. Однак київська митрополічна єпархія значно відрізнялася від інших цілим рядом чинників, що ставило її об'єктивно в особливі умови. Мало того, що вона була найбільшою із константинопольських митрополій, її кордони співпадали з кордонами іншої держави, вона охоплювала територію, населену іншим народом, який говорив іншою мовою і користувався іншою писемністю. Київська митрополія охоплювала територію Давньоруської держави з її правлячими династіями, політичними і правовими традиціями. Таким чином, на відміну від більшості митрополічних єпархій Константинополя, вона представляла собою національну і державну церковну організацію.

Склалося так, що система посвяти київського митрополита із числа греків, наближених до патріарха, повинна була приводити до привезення подарунків не з Русі в Константинополь, а навпаки, від константинопольського імператора київському великому князю. Як писав Юрій Свідерський, «церковна підлеглисть не обмежувала політичної суверенності руського князя, і, по суті, стосунки між Руссю і Візантією визначалися реальною політичною ситуацією. Підлеглисть київської митрополії була результатом політичного порозуміння й існувала лише в релігійній площині, санкціонована канонами і церковною традицією. Церковний зв'язок сприяв тісному політичному співробітництву і глибокому зацікавленню обох сторін у внутрішніх справах сусіда».

Прийняття православ'я на Русі не обірвало її зв'язків із Заходом. З історичних джерел відомо, що 988 р. під час облоги Корсуня послали папи Іоанна XV принесли князеві в дар моші – голову святого Климента. У 991 р. Київ відвідало папське посольство, а в 994 р. руське посольство поверталось з Рима. У 1000 р. Володимир дружньо прийняв у себе папського нунція Бруно. Наступного року Володимир послав «гостей своїх аки в послех» у Рим, інших – в Єрусалим, Єгипет і у Вавилон, щоб оглянути «земель их и обычаев их».

Відомо, що при дворі Володимира жив норвезький принц Олаф, який зазнав поразки к міжусобній війні проти свого конкурента на престол Еріка. Ймовірно, що Володимир спричинився до того, що через кілька років Олаф усе-таки опинився на норвезькому престолі. Володимир продовжив укладати шлюбно-династичні відносини з правителями зарубіжних країн. Його старший син – Святополк – був одружений з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослав – з донькою короля Швеції Олафа Ігігердою-Іриною. Дочка Премеслава була одружена з угорським королем Владиславом Лисим, друга – з чеським королем Болеславом Рудим, третя, Марія-Доброніга, – з Казимиром Обновителем, королем Польщі. Зближенню з Німеччиною сприяв спершу шлюб самого Володимира з принцесою Анною, яка доводилась близькою родичкою дружині імператора Оттона II, а потім із дочкою графа Куно – онукою імператора Оттона I. Підсумовуючи енергійну діяльність Володимира Святославовича на міжнародній арені, літописець писав, що князь в мирі і любові жив з Болеславом Лядським, Стефаном Угорським і Андрієм Чеським.

Після Володимира чотири роки великокняжий престол посідав Святополк (1015-1019), якого давньоруський літописець називає «окаянним», приписуючи йому чимало гріхів. Зокрема, його звинувачують у вбивстві своїх братів Бориса і Гліба, згодом канонізованих церквою на святих. Для міцності своєї влади Святополк нерідко опирався на військо свого тестя, польського короля Болеслава, який теж не втрачав надій у вирішенні київських справ на свою користь. Однак в 1019 р. Святополк був уцят розгромлений Ярославом Мудрим на р. Альті під Переяславом.

Роки правління Ярослава Мудрого (1019-1054) були періодом подальшого піднесення Київської Русі. При ньому ще більше зріс міжнародний авторитет Київської держави. Саме з іменем Ярослава історики пов'язують останній похід Русі на Царград. Причина організації походу військ Ярослава в 1043 р. на Константинополь, як вважали автори «Історії українського війська» (Львів, 1936) Іван Крип'якевич і Богдан Гнатевич, полягала в тому, «що в Царгороді в вуличній бійці вбили якогось визначного купця, і Візантія не дала на це князеві сатисфакції». Похід, який очолив син Ярослава Володимир і воєвода Вишата, завершився перемогою руських воїнів, хоча не обійшлося без жертв: «частина війська, якій не стало кораблів, мусіла вертатися сушею під проводом Вишати, – їх перестріли грецькі війська, забрали в полон і багато людей поосліплювали; щойно по трьох роках настав мир, і безталанні бранці повернулися

додому». Біля 1052 р. мирна угода Русі і Візантії була досягнута, а потім і закріплена шлюбом Всеволода Ярославича на дочці імператора Марії.

Бажання Русі бути незалежним від Візантії підтверджує обрання в 1051 р. Київським митрополитом ставленика Ярослава Мудрого Іларіона – блискучого проповідника та патріота держави. Обрання митрополитом Іларіона – це спроба київського князя де-факто унезалежнити національну українську церкву на засадах автокефалії. При цьому утверджувалася думка, що згідно з святими канонами церква Київської митрополії має сама обрати собі митрополита і для того потребує згоди Вселенського (Константинопольського) патріарха. Таке право ґрунтувалось на прийнятих ще за імператора Юстиніана правилах Кормчої Книги. Ці закони давали підстави місцевим церквам обирати кандидатів на митрополитів. Але українська церква, керуючись підставами свого апостольського заснування, пішла ще далі і не тільки обрала свого кандидата, а й висвятила його.

Юрій Свідерський відзначав, що посвячення у 1051 р. на київського митрополита Іларіона «слід розуміти в чисто церковному плані як спробу церковної реформи, керованої чернецтвом (зокрема, ченцями Афону), спрямованої проти надмірно централізованої організації церкви». Тоді ж Русь відвідали папські послы, які намагалися використати факт розколу християнської церкви в своїх цілях. Насправді події 1054 р. лише підвели підсумкову риску під явищем, яке вже давно склалося. Конкурентна боротьба релігійних центрів – Риму і Візантії – вже давно привела до фактичного розколу християнської церкви. Розкол 1054 р. дав у руки Риму ідейну зброю, що спиралась на твердження про необхідність повернути «схизматиків», тобто православних, до істинної, католицької віри, до об'єднання, унії церков, і звичайно, під головуванням Риму. Папська дипломатія намагалася використати Русь як союзника у боротьбі проти германських імператорів і тим самим втягнути її в орбіту своєї світодержавної політики, перетворити Русь в «лен святого Петра», підпорядкувавши її зовнішньополітичні інтереси своїм власним. Однак, при Ярославі Мудрому до цього справа не дійшла.

За Ярослава Мудрого Русь підтримувала відносини не тільки з Візантією, але й з Польщею, Угорщиною, Францією, Німеччиною, країнами Скандинавії. Ярослав продовжував закріплювати відносини з зарубіжними країнами при допомозі династичних шлюбів. Між 1039 і 1043 рр. польський князь Казимир одружився на сестрі Ярослава Мудрого – Марії-Доброгніві. У 1039 р. син Ярослава Ізяслав взяв шлюб з сестрою Казимира Гертрудою-Олісаву. Цей династичний союз допоміг зближенню Польщі і Русі, при його допомозі Казимиру вдалося повернути втрачені Сілезію і Помор'я. Ярослав допоміг Казимиру придушити повстанські виступи в Мазовії. З цією метою він двічі – в 1041 і 1047 рр. ходив на Моравію. Однак, незважаючи на часті династичні шлюби, відзначав Борис Греков, «протиріч між Польщею і Руссю було немало. Звідси і часті порушення миру між двома сусідніми державами».

Наприкінці 40-х років встановилися дружні відносини Русі з Францією, чому теж посприяв династичний шлюб. У 1048 р. в Київ прибуло посольство із Франції на чолі з єпископом шелонським Рожером просити руки дочки Ярослава Мудрого Анни для французького короля Генріха I. Через деякий час король Франції помер, і Анна, разом з малолітнім сином Філіпом, залишилась на французькому троні. Країною фактично правив опікун малолітнього короля – Болдуїн V Фландрський, але на всіх офіційних документах Анна ставила свій підпис поряд з підписом сина. На одній з грамот, адресованих Суассанському абатству в 1069 р., стоїть підпис «Анна королева».

Цікаві деталі про життя Анни у Франції наводить Петро Толочко. Вчений пише, що після 1069 р. в Анну закохався, а невдовзі викрав її Рауль II, граф де Крепі де Валуа. Їх шлюб, однак, папа Олександр II визнав незаконним. Граф був відлучений від

церкви. Незважаючи на це, Анна жила з Раулем в родовому маєтку Валуа аж до своєї смерті. Віднайдені також документи, на яких стоїть підпис не «Анна королева», а «Анна мати короля Філіппа». Ймовірно, вони відносяться до того періоду, коли Анна повернулася до свого сина Філіппа. Останній документ, підписаний рукою Анни, датується 1075 роком, який вчені і вважають роком її смерті.

«Похована Анна у місті Сен-Лісі, за сорок кілометрів на північний схід від французької столиці, в соборі св. Вікентія, – писав Володимир Ричка. – Побудований Ярославною на честь народження свого первістка собор згодом став її резиденцією і, як виявилось, останнім помешканням. До наших днів від собору збереглися однойменний монастир та невеличка каплиця. Неподалік від входу до неї у наші дні встановлено скульптуру Анни. Вміщений на ній надпис пояснює екскурсантам: «Анна руська, королева Франції».

Друга дочка Ярослава Мудрого Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андрія. «З її іменем, – писав П.Толочко, – пов'язано заснування двох православних монастирів, першими обивателями яких були вихідці із Русі. Один із них знаходився біля м.Вишеграда, другий – в Тормові. Після смерті чоловіка в 1060 р. Анастасія з дітьми втекла до німецького імператора». Проживаючи в Німеччині, Анастасія не переставала цікавитися політичним життям Європи, уважно стежила за розвитком подій в Угорщині. Згодом королівський стіл посів її син Коломан. Третя дочка Ярослава Єлизавета була видана заміж за норвезького принца Гарольда Грізного, який пізніше став королем. Про свою дружину він навіть написав пісню, яка складалася із 16 куплетів, кожний з яких завершувався фразою: «Тільки руська дівчина в золотій гривні мене не приймє». Необхідно погодитись з думкою Б.Грекова, що саме із скандинавськими державами Київська Русь мала найбільш тісні зв'язки. Ярослав Мудрий теж не один раз запрошував скандинавські дружини у своїх різноманітних політичних комбінаціях. Відомо, що при дворі Ярослава Мудрого деякий час проживали також сини короля Англії Едмунда Залізобокого Едуард і Едван.

Із вищесказаного видно, що так широкі зв'язки свідчили про великий міжнародний престиж Ярослава Мудрого, якого справедливо називали «тестем Європи». Правий, без сумніву, Володимир Ричка, коли пише, що «династичні шлюби за доби середньовіччя були найбільш авторитетним і надійним способом закріплення постійних союзницьких взаємин між країнами. Будучи своєрідними політичними угодами, вони відкривали нові перспективи у міждержавних відносинах». Історики підрахували, що з 38 відомостей про укладені у Київській Русі XI століття шлюби 8 випадків припадає на Німеччину, 2 – на Францію, 5 – на скандинавські держави та Англію, 7 – на Польщу, 6 – на Угорщину, 2-3 – на Візантію, а 3 шлюби було укладено з половцями.

З часів Ярослава Мудрого до нас дійшов найдавніший збірник законів Київської Русі – «Руська правда», про який патріарх української історіографії Михайло Грушевський так відгукнувся: «...В тім, що сю збірку прив'язувано до Ярослава, бачимо пам'ять про його законодавчу діяльність та заходи коло кращого порядку в управі й суді. Мусіли вони бути справді значні – а до того ще й становище Ярослава як предка пізнішої княжої династії мусіло багато заважати на те, що його часи, його закони, його порядки zostалися на цілі століття потім взірцем, правилом, основою для всяких розпоряджень, а все його князювання – світлою і щасливою добою пізніших бід, які впали на Україну потім». Наталія Полонська-Василенко відзначала, що те, що дійшло до нас з «Руської правди», «це лише уривки приватного характеру, але й вони свідчать про кодифікаційну працю».

Автор одного з перших посібників з історії зовнішньої політики України І.Овсій зробив аналіз тих статей «Руської правди», які стосувалися іноземців. Їх

наявність, на думку вченого, «свідчить про широкі сталі міжнародні контакти Київської держави». Так, за вбивство чужоземця і слов'янина слід було стягати з убивці однакову суму грошей. Це могло свідчити про те, що варяги не були на Русі завойовниками, бо завойовники не дають завойованим рівних із собою прав. У середньовічній Європі за вбивство франка треба було платити 200 су, а за вбивство римлянина – вдвоє менше. Всякий карний донос вимагав свідчення і присяги семи чоловік, але іноземці могли обмежитися і двома. Для фіксації легких побоїв вимагалось двох свідків. Проте чужоземця не можна було звинувачувати без наявності семи свідків. Особливими статтями захищалися й майнові права іноземців. Якщо закордонний купець довіряв свій товар безнадійному боржникові, не знаючи про його банкрутство, то в такому випадку негайно продавалося все майно цієї людини з молотка. Першими ж грошми відшкодовувалися збитки іноземцеві. І лише із залишкових коштів могли бути повернені інші борги.

Перед своєю смертю Ярослав Мудрий розділив могутню державу між синами на шість частин, кожна з яких чимось нагадувала окрему країну. Навіть у відносинах між собою князі дотримувалися принципів міжнародної політики. Це дало можливість деяким історикам твердити, що своїм заповітом Ярослав Мудрий, по суті, поклав початок процесам феодалної роздробленості, які з часом привели до занепаду колись могутньої держави. П.Толочко, ґрунтовно проаналізувавши заповіт Ярослава, підсумував: «князі були рівноправними і незалежними власниками окремих «держав» чи «півдержав», як це іноді твердять. Закликаючи синів жити в мирі, Ярослав підкреслював, що старшим серед них залишився київський князь Ізяслав». На жаль, міжусобні війни, від яких найбільше терпіли прості люди, тривали аж до приходу до влади Володимира Мономаха. Певний виняток становив з'їзд князів у 1097 р. в Любечі, де вони, цілуючи хрест, промовляли: «Хай буде земля Руська спільною для нас вітчизною, а хто повстане на брата, на того ми повстанемо». Однак, ці благі наміри залишилися простою формальністю.

Сівши на київському столі в 1113 р., Володимир Мономах, будучи сильним і розумним правителем, фактично відновив єдиновладну монархію Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого. Під час дванадцятирічного князювання Мономаха в Давньоруській державі припинилися феодалні усобиці, а удільні князі корилися могутньому сюзерену. Піклувався він і про міжнародний авторитет Київської держави, продовжуючи зовнішньополітичні традиції своїх іменитих попередників.

Цікаві й оригінальні думки щодо оцінки політичного портрета Володимира Мономаха висловив Сергій Федака: «Попри об'єктивний характер гальмівних сил, величезну роль у останньому спалахові імперської могутності все ж належала персонально Мономахові. Ні Олег, ні Святополк не могли б забезпечити імперії того оманливого спокою, більш того – переможної ейфорії, що її згодом домігся Мономах. Визначальну роль відіграло те, що Мономах з юних літ формувався як князь-полководець, більше від нього на це звання заслуговував лише Святослав. Полководець же у ті часи значив для війська набагато більше, ніж зараз. Мономах відчував себе за все відповідальним полководцем навіть у цивільних справах, а політику сприймав як безперервну війну. Як переяславський князь він звик, що протистояти Полю може лише міцна унітарна держава, здатна у короткі строки відмобілізувати численне військо. Це був державник з чітким військовим мисленням. Лише така сильна рука і могла призупинити розпад. Спинити ж його взагалі не міг навіть Мономах». У «Повчанні» Мономах згадує про вісімдесят три походи, які очоловав. Що стосується інших, а їх було набагато більше, то він іронічно заявляв, що їх не пам'ятає. Велику увагу приділяв Мономах захисту своїх кордонів від половців.

Політику Володимира Мономаха щодо половців П.Толочко цілком справедливо називає наступальною. Київський князь уміло використовував суперечності в половецькому таборі. За словами відомої російської дослідниці Світлани Плетнєвої, він «не тільки воєнними діями підтримував свій престиж в степах, але і численними договорами, які він укладав з ватажками окремих орд, цим самим також розбиваючи половецьку єдність». Більшість військових зіткнень з половцями відбувалися під час відбиття руськими дружинами половецьких набігів, переслідування половецьких полків. В таких «оборонних» заходах Мономах брав участь 12 разів. Нерідко Володимир, не дивлячись на досить цілеспрямовану політику стосовно половців, використовував їх допомогу для боротьби з тим чи іншим руським князем і приводив половців на Руську землю.

Володимир Мономах пише в своєму «Повчанні», що підписав з половцями 19 мирних угод. Він не приховує того, що нерідко підкупляв половецьких ханів, однак для середньовіччя це було звичайним явищем. С.Плетнєва звернула увагу на той факт, що при київському князеві «винищення половців було тотальним: воїнів нещадно вбивали, а сім'ї забирали на Русь в полон, де вони вливались до складу княжих і боярських слуг, а іноді і дружинників». Енергійною боротьбою з половцями Мономахові вдалося встановити на цілих п'ятдесят років безпеку степового кордону. Володимир колонізував ними південні околиці Русі, змусивши їх нести сторожову службу.

Досить складними були певний час взаємовідносини Русі з Візантією. У 1116 р. Володимир Мономах був втягнутий у конфлікт з імператором Олексієм і Комніном. Він організував два походи на Дунай; але Олексій прислав до Києва посольство і зумів відкупитися від київського князя. Тоді ж відбулося одруження Мономахової внучки з сином імператора. Після смерті Олексія і приходу до влади його сина Іоана II Комніна (1118 р.) русько-візантійські відносини суттєво покращилися. Цьому сприяв і шлюб дочки Мстислава з самим імператором. Доказом того, що відносини між двома великими державами продовжували бути стабільними є і те, що в 1120 р. Володимир Мономах вигнав з південних районів Русі печенігів, берендеїв і торків, які постійно погрожували Візантійській імперії. У Московській Оружейній палаті й досі зберігаються так звана шапка Мономаха, себто корона, а також ланцюг, держава, скіпетр і старовинні барми, якими прикрашалися згодом усі російські царі в день свого сходження на престол (інаугурація). Ці безцінні речі, за деякими даними, могли бути дарунком візантійського імператора Олексія Комніна.

Володимир Мономах підтримував широкі династичні зв'язки з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Німеччиною, Угорщиною. Зокрема, син Мономаха Мстислав був одружений з дочкою шведського короля Інге Стейнкельса Христиною. У свою чергу Малфрід Мстиславна у майбутньому стала дружиною норвезького короля. Онучка Мономаха Євпраксія Мстиславна стала дружиною Олексія Комніна. Угорському королю Коломану пощастило домогтися руки дочки Мономаха Євфимії, а його внучка Єфросинія вийшла заміж за угорського короля Гейзу II. Цей перелік династичних шлюбів Мономахового сімейства можна б продовжувати і далі.

У 1125 р. Володимира Мономаха не стало. Він помер у zenіті могутності й слави, поважаний у всіх верствах давньоруського суспільства і в іноземних державах. Його кончина, на думку Миколи Котляра і Валерія Смолія «ознаменувала закінчення цілої доби в історії Давньої Русі. Ранньофеодальна єдиновладна монархія втратила цілісність і розділилася на півтора десятка земель і князівств. Закінчилася й епоха переможних походів до Половецького степу. Скориставшись міжкнязівськими чварами, що розгорілися на Русі по смерті Мономаха, половецькі хани перехоплюють ініціативу, і вже ніколи Русь не здобуде таких славних перемог над ними, як тоді, коли на чолі полків стояв цей великий воїн і діяч Київської Русі». Колись могутня і єдина Київська

держава вступила в період, який відомий англійський історик-славіст Джон Феннел назвав «кризою середньовічної Русі».

Таким чином, у період Мономаха і його старших синів було тимчасово призупинено розпад імперії, хоча підспудно він продовжувався. У XI-XII ст. ця перерва тривала близько 56 років (1083-1139). Після 1139 р. боротьба проімперських і антиімперських тенденцій вступила у вирішальну стадію. Сучасний дослідник давньоруської історії Сергій Федака, автор цілого ряду оригінальних праць з даної проблематики, виділяє такі фази після 1139 р.: перші успіхи на новому шляху, супроводжувані певною ейфорією – 7 років (1139-1146); вирішальна боротьба, коли протистояння старих і нових тенденцій найбільш небезпечне – 12 років (1146-1158); відновлювання сил – 11 років (1158-1169); стабілізація ситуації всередині суспільства і на зовнішній арені – 25 років (1169-1194); модернізація державно-політичної системи – з 1194 р., причому ця фаза виходить за межі аналізованого століття.

«Співвідношення між тривалостями чотирьох завершених фаз – 1:2:2:4, – розмірковує С.Федака. – Тут відчувається певна пропорційність, але ряд надто короткий для підведення змістовних висновків. Правда, найпростіші з них напрошуються самі собою. Процес носить чітко виражений коливальний характер, фази суспільної активності і спокою змінюють одна одну, причому кожна наступна активна фаза триваліша від попередньої активної, отже, є менш інтенсивною. Наступна фаза спокою теж є довшою від попередньої спокійної фази. Отже, у ній суспільство накопичує більше енергії для подальшої активності. Врешті-решт, рівень суспільної напруги під час суміжної і пасивної фаз мав би зрівнятися. Чи не з цим пов'язане припинення літописання і взагалі брак джерел (та й, схоже, яскравих подій) на зламі галицько-волинської і литовської епох української історії?... Такий стан означав, що народність остаточно сформувалася і далі живе у спокійному режимі, розвивається на власній основі, аж доки етнос не дійде до формування на основі народності вже нації (козацько-гетьманська доба)».

Аналіз зовнішньополітичної діяльності князів Київської Русі буде неповним, якщо не зупинятися, хоча б на окремих моментах, на основних напрямках зовнішньої торгівлі. На відміну від внутрішньої торгівлі, про яку ми знаємо мало, літописи й стародавні хроніки розповідають про жваві торговельні відносини могутньої середньовічної монархії в Європі з багатьма зарубіжними країнами. На думку А.Новосельцева і В.Пашуто, висловлених ними в праці «Зовнішня торгівля Стародавньої Русі (до середини XIII ст.)», це пояснюється тим, що пануючий клас Русі, його держава надавали першорядного значення зарубіжному збуту лишків данини, яка збиралася, сировинних продуктів і ремісничих виробів натурального господарства; а з іншого боку, вони були зацікавлені в припливі золота, срібла, і в одержанні тих продуктів для свого використання, які не вироблялися на Русі. Активній зовнішній торгівлі Русі також в значній мірі сприяло її вигідне географічне положення.

Головним напрямком давньоруської зовнішньої торгівлі був східний. Постійними були торговельні контакти Русі з Візантією, країнами Кавказу й арабського Сходу, Хозарським каганатом і Волзькою Булгарією, Німеччиною, Францією, Угорщиною, Чехією, Польщею тощо. Як писав М.Покровський, «в погоні за покупцями руські купці доходили до самого Багдада, і у небагатьох царів східних країн не було шуби, виготовленої із руського хутра». Руські князі та купці добре знали ціну вітчизняним хутрам. Подарунки великих київських князів хутром вважалися дуже цінними. На думку В.Карпа, «цілком ймовірно, що вони робилися спеціально для популяризації руського хутра, були своєрідною рекламою для купців з Англії, Франції та інших країн». Поряд з хутром і шкірами з Русі у великій кількості вивозилися віск, мед, жир, сало, пшениця, хміль, м'ясо, вироби лляних та конопляних тканин. Користувалися

попитом в країнах Європи руські коні, яких володарі багатьох держав використовували у військових цілях. Це також стосується давньоруської зброї, яка була добре відома в країнах Заходу.

Історичні документи свідчать, що Русь також постачала на міжнародні ринки рабів. М.Покровський писав, що перші руські купці разом з хутром соболів і лисиць привозили в болгарську столицю молодих дівчат, причому привозили в такій кількості, що, згідно з арабськими джерелами, можна вважати цей товар за головну статтю руської торгівлі того часу. На думку М.Покровського, в Константинополі руський купець «був перш за все работорговцем». Так, у митному статуті Раффельштеттена, складеному в 903-906 рр., говориться: «Що стосується слов'ян, які приходять із Русів чи із Богемії заради торгівлі, так вони можуть торгувати всюди, але повинні платити мито; ...якщо вони приводять рабів чи коней, тоді платять з одної рабині по тремісі (третина золотого соліду рівна 2 динаріям), з кожного раба – по сайзі (четверть треміси)».

На Русі купці об'єднувалися в корпорації, що зосереджувалися на торгівлі певними товарами з тими чи іншими країнами. Що стосується іноземців, то в Києві, Новгороді, Галичі, Володимирі-Волинському та інших великих містах були колонії іноземних купців, для них будували торговельні двори. Російська дослідниця Олена Рибіна скрупульозно дослідила іноземні двори в Новгороді. Їх було два: спочатку, на рубежі XI-XII ст. з'явився Готський двір, в 1192 р. – Німецький. Їх утворення є свідченням розвинутих і постійних торговельних зв'язків між Новгородом і Готландом. Адже власний торговельний двір з церквою був необхідний іноземним купцям тільки в тому випадку, якщо вони регулярно відвідували Новгород і вели там активну торгівлю.

Що ж являли собою такі торговельні двори іноземних купців? Як споруди, що мали служити місцем захисту, обидва двори, і Готський, і Німецький, були відмежовані високим тином, підтримування якого було одним із постійних завдань німецького купецтва. Міцна брама підтримувала спілкування цих іноземних цитаделей з рештою населення чужого і нерідко ворожого їм міста. Порядок, який панував у дворі, строго підтримувався: прийняті були відповідні міри, щоб ніхто не порушував законів. Особлива увага зверталася на зовнішню безпеку двору. Вдень і вночі двір охороняли сторожі, і якщо хто з кнехтів зловживав своїми обов'язками, той платив 15 кун. Крім того, ввечері із псарень випускалися великі собаки, які погрожували розірвати будь-якого непрошеного гостя. Церква, яка знаходилася на території двору, теж надійно охоронялась. Щоночі в ній спали по два чоловіки, і той хто їх вводив до церкви, повинен був закрити за ними двері і ключі вручити ольдерману. Церковна сторожа здійснювалась по черзі і розповсюджувалася однаковою мірою на житла, які знаходилися як у дворі, так і за його межами. Ті, які чергували останніми, повинні були під час трапези нагадати про свої обов'язки тим, які їх змінювали. Крім внутрішніх церковних охоронців біля брами храму стояв ще протягом цілої ночі третій і наглядав, щоб ніхто з посторонніх не проник до церкви.

Першим офіційно зафіксованим договором між Новгородом і зарубіжними купцями був договір 1191-1192 рр., в якому німцям і новгородцям гарантувався безпечний шлях, обумовлювалось вирішення суперечливих справ, які мали місце за межами Новгорода, призначався штраф в розмірі 10 гривень сріблом за вбивство купця. Все це сприяло стабілізації відносин і застерігали від можливих конфліктів у майбутньому.

Київська Русь, ведучи досить активну на той час зовнішню торгівлю, одночасно вивозила значну кількість товарів з цих країн. Кількість ввезених на Русь товарів не перевищувала кількість вивезених. З Візантії на Русь довозили золоті й срібні вироби, посуд, дорогі тканини (шовк, парчу, оксамит), олію, вино, фрукти,

різноманітні ремісничі вироби. Купці прибалтійських країн, особливо німецькі, серед інших товарів довозили на Русь солону і сушену рибу, копчене й солоне м'ясо. З Польщі та Німеччини на Русь надходила сіль. Основна частина імпорту осідала на Русі. Але деякі товари, іноді в значній кількості, без сумніву, продавалися купцями в інших країнах, тобто перетворювалися в транзитні товари.

Головними платіжними засобами зовнішньої торгівлі Русі IX – XI ст. були іноземні монети – арабські дирхеми, візантійські міліарісії, західноєвропейські денарії. Кілька разів робилися спроби запровадити в Давньоруській державі власну монету. В 990 р. перші злотники й срібляники викарбував Володимир, а в 1018 р. – Святополк. На думку найвідомішого фахівця з історії лічби і монетної справи в Україні Миколи Котляра, перші давньоруські монети «призначалися не стільки для торгівлі, скільки правили за своєрідні візитні картки названих вище князів, пропагуючи Давньоруську християнську державу та її володарів».

НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ В ПОРТРЕТАХ ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Тепер, коли відбувається хоч і запізнений у часі, але закономірний процес переоцінки цінностей, ми повертаємо собі забуті імена вчених, письменників, державних діячів. Багатьох із них (особливо молоде покоління) відкриваємо для себе вперше. Михайла Петровича Драгоманова, відомого історика, фольклориста, літературознавця, громадського діяча це не стосується. Про нього написані наукові дослідження, видавалися його твори. Серед дослідників, які писали про життєвий шлях і творчість Михайла Петровича – М.Возняк, К.Студинський, Д.Заславський, В.Лукаренко, В.Сарбей, М.Супруненко, В.Дмитриченко, Я.Дашкевич, О.Мазурок, В.Задорожний та ін. Було б несправедливо з нашого боку розцінювати всі ці дослідження як фальсифікацію драгоманівської творчості, бо переважна більшість з них об'єктивно висвітлювала багатогранну діяльність вченого. Та вся справа в тому, що більшість досліджень, видана в 60–70-х роках, після чого почався період забуття Драгоманова, який закінчується тільки в наш час. До нас повертається людина неординарна і високоосвічена, і ми повинні зробити все, що від нас залежить, щоб показати його таким, яким він був, без традиційних домішок. Що стосується видань праць Михайла Драгоманова, то в радянський час побачив світ двотомник «Літературно-публіцистичні праці» (К., 1970), а на початку 90-х років «Наукова думка» видала досить великий за обсягом його том «Вибраного».

Михайло Драгоманов народився у м.Гадячі на Полтавщині в сім'ї збіднілого поміщика. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету (1863) викладав географію в київських гімназіях. Потім повернувся в університет, де читав курс загальної історії. Свою наукову і педагогічну діяльність у вузі (1864–1875) М.П.Драгоманов присвятив, в основному, проблемам історії стародавнього світу. Після звільнення з університету за політичну неблагонадійність (1875) вчений залишив Україну. Спочатку він жив у Швейцарії, потім у Болгарії. У 1889 р. М.П.Драгоманов став професором Софійського університету. На цій посаді він перебував до самої смерті, яка наступила 2 липня 1895 року.

Михайло Драгоманов мало написав про Закарпаття. Однак його листи та листи знайомих свідчать про те, що він приділяв багато уваги питанню духовного відродження краю. М.П.Драгоманов мав добрі стосунки з окремими представниками закарпатської інтелігенції. Вже під час перших відвідин Закарпаття (1875) він зустрівся в Мукачеві з ігуменом монастиря А.Ф.Крालицьким. В Ужгороді вчений